

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 340.15(477)“1711/1917”:347.962

В. Павелко,

аспірантка кафедри історії держави та права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МИРОВИХ СУДДІВ У XVIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У сучасний період в Україні відбуваються великі зрушення в процесі становлення демократичної, правової, соціальної держави. І на цьому складному шляху необхідно звертатись до історичного досвіду українського народу з метою вивчення та запозичення корисних і демократичних інститутів, які мали місце в його історії. Одним із них є інститут мирових суддів, створений за судовою реформою 1864 року в Російській імперії. Питання, які пов'язані із діяльністю та організацією мирового суду на українських землях у першій половині XIX століття, потребують подальшого вивчення, оскільки в наш час також існує потреба в створенні на Україні мирового суду, який допоміг би зменшити навантаження на місцеві суди та швидко вирішувати малозначні цивільні та кримінальні справи.

Проблема інституту мирового суду висвітлювалася як у дореволюційній, так і в радянській та сучасній юридичній літературі у працях таких відомих державних діячів, юристів, вчених-правознавців, як М. А. Балуг'янський, Я. І. Баршев, К. М. Вітман, В. П. Глиняний, Г. А. Джаншиєв, С. В. Ківалов, С. П. Мокринський, П. П. Музиченко, М. В. Немитіна, Н. А. Окунев, М. М. Сперанський.

Напередодні формування судової системи на українських землях Російської імперії в XIX столітті існувала доволі хаотична система станових судів із великою кількістю судових інстанцій (станові суди, ратуші, магістрати та ін.)

з невизначеною підсудністю та з різним порядком судочинства і через це громадянам тяжко було звернутися до суду для захисту своїх прав та законних інтересів. Одночасно одні й ті ж органи могли виконувати як адміністративні, так і судові функції [1].

Обговорення питань стосовно створення судів, які б виконували функції нижчої інстанції, були б місцевими судами, а також мали спеціальну юрисдикцію та право на примирення сторін, припадали саме на XVIII століття. Саме це було пов'язано з тим, що в державі зростає злочинність невеликої тяжкості, зароджуються капіталістичні відносини.

Реформування судової системи стало предметом розгляду в роботі Великих зборів депутатів «Комісія про створення проекту нового Уложення», які слухали укази та закони, видані в 1644–1766 роках, присвячені проблемам судочинства держави і формам судочинства. За результатами проведених засідань депутатами була виражена думка про необхідність спрощення форми судочинства і складного канцелярського порядку, що пов'язано зі швидким і простим розглядом великої кількості судових справ з малими сумами позову. Депутати того часу хотіли удосконалити існуючу судову систему так, щоб ображені люди та винні не чекали роками, щоб правосуддя було доступним по відношенню до станів і щоб все правосуддя відбувалося там, де проживають сторони.

Робота приватної Комісії з питань правосуддя, яка була створена у ве-

ресні 1776 року, була пов'язана з розглядом питань порядку діяльності правосуддя та правосуддя в цілому. За результатами роботи Комісії з питань правосуддя були представлені проекти законів про розділ судочинства на цивільне та кримінальне, розподіл судових та адміністративних функцій між різними спеціалізованими державними органами. У 1711 році був створений Сенат, який був вищим державним органом за наглядом вищої та центральної адміністрації в період відсутності царя Петра I. Головою Сенату був генерал-прокурор, який мав право правотворчої ініціативи і можливість здійснювати безпосередній вплив на сенатські вирoki. У 1726 році була створена Верховна таємна рада, яка виконувала законодавчу владу, а Сенат став іменуватись Вищим Сенатом і здійснював виконавчі функції. Але в 1730 році Верховна таємна рада була ліквідована і законодавчі функції повернулися до Сенату і він став іменуватись «Правительствующий». В 1744 році спеціальним наказом були сформовані функції Сенату, який не мав права приймати до свого розгляду справи, які не пройшли відповідні процедури в судах нижчої інстанції. Це посприяло уповільненню процесу розгляду справ Сенатом. В 1756 році Сенат лишили законодавчих функцій і поступово починають укорінюватись його судові функції.

Двірцеві перевороти, які проходили протягом 1725–1762 років, характеризуються політичною нестабільністю: невідокремлення судової влади від адміністративної, вплив на функціонування Сенату. В 1775 році було прийнято Положення для управління губерній Російської імперії, згідно з яким на місцях діяла самостійна система управління. Судова система губернії складалась із двох інстанцій, вища інстанція була розташована в головному губернському місті, а нижча — в повітах. Згідно з прийняттям Положення для управління губерній Російської імперії був реалізований аспект відокремлення судової влади від адміністративної і це наближало судову владу до населення.

Перша половина XIX століття характеризується підготовкою до проведення судової реформи 1864 року, саме в цей період відбулися зміни в судовій владі та судовій системі, а також склалося багато факторів, які вплинули на передумови створення інституту мирових суддів.

Серед основних дослідників у судовій галузі першої половини XIX століття необхідно відмітити М. М. Сперанського. В 1803 році ним був запропонований проект щодо зміни судової системи, але розгляд його так і не відбувся. Але пропозиції щодо удосконалення судової системи були включені до «Плану державного утворення» [4]. У своїх працях 1821–1826 років М. М. Сперанський пропонував створити «мирові суди», які б розглядали майнові спори, при цьому користуючись здоровим глуздом та совістю, а не лише формами судочинства. М. М. Сперанським були створені та опубліковані такі дві важливі праці, як Повна збірка законів та Звіт законів, вони були направлені на законодавче закріплення існуючого ладу та кодифікацію існуючих нормативних актів.

В 1827 році М. А. Балуг'янський в праці «Рассуждение об учреждении губерний» пропонував створити нову судову систему, головним судом був Сенат, який складався із трьох департаментів (цивільний, кримінальний та департамент з розгляду прохань). Судові палати, як нижча інстанція Сенату, склалися із цивільного та кримінального суду, на посаду призначав імператор і строк призначення був довічним. За судовими палатами були повітові суди, які розглядали кримінальні справи. Проект реформування судової системи, запропонований Балуг'янським, пропонував скорочення строків розгляду справ, так як скорочувалась кількість судових інстанцій, судові установи створювалися на місцях, що наближало правосуддя до населення [2].

Реформування судової системи в другій половині XIX століття призвело до створення інституту мирових судів і його діяльності. За наказом імпера-

тора Олександра II 12 січня 1865 року була створена спеціальна комісія для розробки остаточного плану введення судової реформи. Головою комісії став В. П. Бутков, який був у складі комісії по створенню Судових статутів 1864 року. Членами комісії були Н. А. Буцковський, С. І. Зарудний, П. А. Зубов, Я. Г. Йосипович, М. Є. Ковалевський, А. М. Плавський. Комісія дійшла загального висновку щодо створення інституту мирового суду [3].

Потрібно погодитись із думкою М. В. Немітіної про позитивний характер ідеї поступового розповсюдження нових судів на території Російської імперії, так як не можна ввести новий порядок «з сьогодні на завтра», потрібні визначена послідовність та поступовість [6].

Строки введення інституту мирових суддів були різними, так, наприклад, тільки в 1867 році мирові суди було введено в Харківській губернії та в частині Катеринославської, у 1869 році — вже не всій території Катеринославської, а також у Полтавській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях, і лише в 1871 році — в Київській, Волинській та Подільській. Судові статuti, які були прийняті 20 листопада 1864 року, склали основу проведення судової реформи 1864 року: «Статут кримінального судочинства», «Статут цивільного судочинства», «Установа судових установлень», а також «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями».

Мирові суди розглядали справи про менш важливі злочини і проступки, за які в законі визначені тільки догана, зауваження, грошові стягнення до трьохсот карбованців, арешт до трьох місяців; справи про крадіжки, хуліганство, вирубку лісу, присвоєння найдених речей та інші злочини цього роду, скоєні особами, які підлягають за ці протизаконні діяння ув'язненню в робочому домі [9].

На правобережних українських землях як судді, так і голови з'їздів мирових суддів призначалися від уряду. Причини таких значних розбіжностей були суто політичні: побоюючись поши-

рення недавнього польського повстання на території Правобережжя, царський уряд зберіг за собою повний контроль над новими судовими органами. Такі заходи, звичайно, негативно впливали на цілісність правового простору тогочасної України, заважали виробленню єдиної практики мирових суддів у межах українських територій, негативно позначалися на стані захисту прав і свобод місцевих жителів. Але слід відзначити і позитивний фактор, що порівняно з регіонами Російської імперії український став одним із перших, де мирові суди були засновані безпосередньо в перші 5–7 років від початку здійснення судової реформи [5].

На момент здійснення судової реформи 1864 року у Російській імперії не було в достатній кількості підготовлених фахівців-правознавців. За деякими даними, з 1821 по 1861 рік юридичні факультети Росії разом з ліцеями і училищами правознавства випустили всього 9 тисяч осіб [8]. Звісно, що такої кількості спеціалістів для потреб мирового суду було недостатньо, а тому було вирішено розширити освітній ценз і допустити до обрання в мирові судді осіб, які здобули освіту у вищих чи середніх навчальних закладах, а також і тих, які прослужили не менше трьох років на таких посадах, «при відправленні котрих могли набути практичних відомостей у провадженні судових справ» [10]. Показники по українських губерніях щодо числа мирових суддів з вищою освітою: Катеринославська — 61,5 %, Полтавська — 63,5 %, Харківська — 56,8 %, Чернігівська — 68,6 % [7].

За законом «Заснування судових установлень» ст. 34 допускалося обрання в мирові судді й осіб, які не відповідали цензовим умовам. Ця стаття в українських губерніях набула досить широкого застосування. Земства вельми цінили це правило, оскільки воно надавало їм право вибирати освічених і відомих своїми громадськими заслугами людей, які намагалися зробити особистий позитивний внесок у справу мирової юстиції, але при цьому не володіли необхідним майновим цензом [9].

Приміщення для осіб, які відбувають покарання у вигляді арешту за винесенням вироку мировими судьями, створюють земства. Вони отримують назначені законом суми на створення таких приміщень. Розподіл грошових витрат по повітах кожної губернії належить губернським земським зборам. Мировий з'їзд для загального нагляду за утриманням ув'язнених вибирає опікуна для кожного приміщення (із свого кола або сторонню надійну особу).

Приміщеннями для осіб, які відбувають покарання у вигляді арешту за винесенням вироку мировими судьями, мають бути спеціально облаштовані або наймані будівлі. Ці приміщення оглядаються місцевим лікарем для визначення кількості осіб, які можуть в ньому знаходитись без шкоди для здоров'я. Але в одній кімнаті не може знаходитись більше 10 чоловік. Приміщення розділяються на чоловічі та жіночі половини. По можливості в кожній половині окремо тримаються неповнолітні та особи вищих станів. Відбираються у затриманих гроші, цінні папери, а також шкідливі предмети. Всі ці речі записуються у реєстрі. Ув'язненим дозволяється щоденна прогулянка в межах саду чи двору, що належить до приміщення. Також можливі побачення з родичами в зазначений день та час. Ув'язнені під арештом можуть працювати в межах в'язниці (лише за власним бажанням) і за це отримувати плату, половина якої видається відразу на руки ув'язненим, а інша частина при їхньому звільненні. У випадку тяжкої хвороби ув'язненого, за відсутності лазарету, його везуть до найближчої лікарні.

У цілому, характеризуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що історичну епоху XVIII — першої половини XIX століття з точки зору змін у сфері судового устрою і судочинства та всі ідеї, які були направлені на знищення старої судової системи і створення такої, яка б забезпечила правовий захист та безпеку особистості, можна розділити на декілька етапів. 1725–1762 роки характеризуються політичною нестабільністю (невідокремлення

судової влади від адміністративної). Слід відмітити, що головним недоліком старої системи були відсутність чіткого поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, суди через це знаходились у повній залежності від адміністрації; обмежена кількість судових інстанцій, громіздка система судів; ускладнений доступ до правосуддя; низький рівень освіти, професіоналізму чиновників судового відомства; соціальна незахищеність суддів; становість, негласність суду; відсутність належного державного фінансування, що сприяло хабарництву, зтяжному характеру розгляду справ. Реформування судової системи в другій половині XIX століття за наказом імператора Олександра II призвело до створення інституту мирових судів і його діяльності. Мирові суди розглядали справи про менш важливі злочини і проступки, за які в законі визначені тільки догана, зауваження, грошові стягнення до трьохсот карбованців, арешт до трьох місяців, справи про крадіжки, хуліганство, вирубку лісу, присвоєння найдених речей та інші злочини цього роду, скоєні особами, які підлягають за ці протизаконні діяння ув'язненню.

Ключові слова: Верховна таємна рада, мирові суди, з'їзд мирових суддів, судова реформа, Сенат, губернії, повіти, судові статuti 1864 року.

У статті розглядаються передумови, які посприяли утворенню інституту мирових судів у XVIII — першій половині XIX століття на українських землях Російської імперії, встановленню структури, функцій та повноважень судових органів у означений період, а також судової системи на українських землях Російської імперії за судовою реформою 1864 року. Звертається особлива увага на нормативні акти, які внесли в російський та український судоустрій важливі елементи правосуддя.

В статті рассматриваются предпосылки, которые поспособствовали образованию института мировых

судов в XVIII — першої половині XIX століття на українських землях Російської імперії, установленню структури, функцій і повноважень судових органів в означений період, а також судової системи на українських землях Російської імперії по судовій реформі 1864 року. Обracaється особливе уваження на нормативні акти, котрі внесли в російське і українське судопроизводство важливі елементи правосуддя.

Premises which assisted formation of justices of the world courts of XVIII — to beginning of XIX age are examined in the article, establishment of structure, functions and plenary powers of judicial bodies, in a noted period and also judicial system on Ukrainian earths of the Russian empire after judicial reform 1864 years. The special attention applies on normative acts which brought in the important elements of justice in Russian and Ukrainian judiciary.

Література

1. Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству // Проблемы законности. — 2001. — № 8.

2. Балугьянский М. А. Рассуждение об учреждении губерний // Судебная реформа 1864 г. — М., 1867.

3. Джанишев Г. А. Эпоха великих реформ. Исторические справки. 4-е изд. // Судебная реформа 1864 г. — СПб., 1907. — С. 420–425.

4. Сперанский М. М. План государственного преобразования гр. М. М. Сперанского. — М., 1905. — Т. VI. — 359 с.

5. Мокринский С. П. Выборный мировой суд // Материалы по судебной реформе в России 1864 г. — Пг. : Сенат. тип., 1914.

6. Немытина М. В. История становления и развития института мировых судей в России // Мировой судья. — 2007. — № 4. — С. 60–62.

7. Окунев Н. К вопросу об образовательном цензе и продолжительности службы мировых судей // Журнал Министерства юстиции. — 1896. — № 2.

8. Достаточное ли у нас число образованных людей для осуществления судебной реформы? // Журнал Министерства юстиции. — 1863. — № 4.

9. Учреждение судебных установлений // Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. — М., 1984. — Т. 8. — С. 33–41.

10. Учреждение судебных установлений // Судебные Уставы с изложением рассуждений, на коих они основаны: 20 нояб. 1864г. — 2-е доп. изд. — СПб. : Изд-во Гос. Канц., 1867. — Ч. 3, V, VIII.

УДК 340.15(477)“1960/80”:347.962

Т. Угненко,

асистент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ТА СПРОБИ АКТИВІЗАЦІЇ УЧАСТІ НАСЕЛЕННЯ У ЗДІЙСНЕННІ ПРАВОСУДДЯ В УРСР У 60–80-Х РР. ХХ СТ.

Норми радянського законодавства забезпечували засідателям можливість відігравати активну роль на всіх етапах розгляду справи та містили гарантії

прийняття самостійного рішення, незалежного від рішення судді. Натомість, статистичні дані, зібрані в 60–80-х рр. ХХ ст., та публікації у ЗМІ переконли-